

Халықаралық ғылым мен білімді
қолдау орталығы

«ЖАС ҒАЛЫМ-2023»

Республикалық ғылыми жобалар байқауының
материалдар жинағы

№ 50 ақпан 2023 жыл

- 6 Davis, M. and S. Klinar. 2001. *English Word-formation, with exercises, Part Two (Derivation)*. 5th ed. Ljubljana: Filozofskafakulteta.
- 7 Klinar, S. and M. Davis. 2001. *English Word-formation, with exercises, Part One*. 5th ed. Ljubljana: Filozofskafakulteta.
- 8 Plag, I. 2005. *Word-formation in English* Cambridge: CUP
- 9 Quirk R. *Style and Communication in the English Language*. Lnd., 2009.
- 10 Adams V. *Introduction into English Word formation*. Lnd, 2003.

**БҮКЛӨЛӨМДІК ШЫНАЙЫ ДАҢҚТЫ
ҚАЙРАТКЕР ӘЛІХАН БӨКЕЙХАНОВ**

*Әулие: Халықаралық Саламаттық Суреткерлер
Мұрасы: Юртов Рустамбек Юлдашевпен
Талей әрдағы
Турастың ойымы Жыландыдан мекендей
Алаш қаласы Талей әрдағы*

Кейінгілер ешбір алаңдық үсті тастап кетіп алыс алармыз ба ? Жоқ, далаға лағып, жөнсіз кетіп қарғыс-лағынет аламыз ба ? Кеудесінде көп бар адам көп ойлаптарлық жұмыс.

Түрік баласы(Әліхан)

Әліхан Нұрмұхамбетұлы Бөкейхан- адамның баласының тарихында сирек кездесетін тұлға. Әліхан- төрткүл дүниені дүр сілкіндіріп өткен Шығыс ханның 23-ші ұрпағы-Төре тұқымынан бала тұра, Қасым хан, Абылай хан, Бөкей хан, Кеңесары саяси халық ақ еліне көтеріп, хан тағына отырмай емес- оның заманы өтіп кетті. Қала халқының тарихында Шығыс ханның кейінгі ұрпақтары қарама-қайшы- екітарты рөл атқарды: бір жағынан, алтынғанды кезеңде олар көптеп ру-тайпалардың бірігіп, жала және құлты қала, мемлекетінің құрылуына ұйытқы болса, екінші жағынан- олардың бәлігі үшін ішкі күрес-тартысы салдарынан «қазақ-этнонимді құрағанымен де, бірағы халық үсті болып танақ пісіп-жетілмеген халықтың Орта, Ұлы, Кіші жүздер ретінде «үштік едікке»-бөлініп бытырауына түрткі болып, ақыр соңында бірінші соңынан бірін орыс империясының отарлығына душар етті. Міне,соның аяқтты терең зерттеп білген Әліхан: «Тірі болсам, хан баласында қарақтың ханым бар еді, қарамақ қарамай қоймаймын!»-деп ертеден-ақ халық аламында серт беріп, сол сертіне аяқарғы демі біткенше адам болып өтті. Бірақ өзінің шыққан тегін мақтап тұтты, шыққан тегінің абырай-намысын көзінің қарақтындай қарады және атақты хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы екенін сезініп, халқына көршісі де шексіз қаламет етуді, Алашына қамқор болуды өзінің өтпес-өтелмес борышы, ер-азаматтық парызы санады.

Әліхан Нұрмұхамбетұлы Бөкейхан (1866—1937) — XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы қазақ ылымдарының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы ең ерекше тұлға. Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ұлт-азаттық және Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Бөкейхан Әліхан Нұрмұхамбетұлы 1866 жылы 5-наурызда бұрынғы Семей облысы, Қарқалы уезі, Тоқырауыл балысының 7- ауылында дүниеге келген. Әліхан Орта жүз ханы Бөкейдің ұрпағы. Ата тегі: Бөкей — Батыр — Мырзатай — Нұрмұхамед — Әліхан. Жасынан терек, алғыр өскен Әліханды әкесі Қарқаралыға алып барып, жергілікті мектептің класына оқуға береді. Бірақ ол мектептің қолынан оқуды қашып тұтмай, қаладағы үш сыныпты бастауыш мектепке ауысады. Оны бітіргеннен кейін 1879-1886 жылдары Қарқаралы қаласындағы қазақ балаларына арналған мектепте оқиды. 1886-1890 жылдар аралығында Омбыдағы техникалық училищеде оқып, оны өте жақсы мамандығы бойынша бітіріп шықты. 1890-1894 жылдар аралығында Санкт-Петербургтегі Орман технологиялық институтының экономика факультетінде оқиды. Мұнда ол студенттік қызу пікірталастарға қатысып, XX ғасырдың басынағы аттағылы тұрған Ресейдің қандай жолмен дамуы тиімді болатындығы туралы қайшылықты пікірлер қастығысына күү болды, өз ойын да шыңдай түсті.

ӘЛІХАН БӨКЕЙХАНОВ – ПУБЛИЦИСТ

Әліхан Бөкейханға публицист ретінде таны, оның жеке тұлға ғана емес, үлкен ірі қоғамдық тұлға екендігін көрсетеді. Оның өмір бағы, жүріп өткен жылдары, ешбір дүние танымы барлығы сол уақыттың сол қоғамның тыныс тіршілігін аңартқандай. Әліханның өз заманының жаранысы тегеуірінді публицист өлеңдігін бағындамас бұрын, негі публицистика және кімді публицист деп айта аламыз. Осыған қарақшы мәтіндер бере кетейік:

«Публицистика» - ол уақыт пен қоғам арасындағы шындықты көрсететін бірде белгілі адамгерлер қуымының айналыстын кәсібі, жұмысы, енді бірде өзінің сынағы бар шығармалар тобы, ағна творчествоні саласы, журналистика жанры, тағы бірде өмірді зеріктеудің, қоғамдағы болмыс құбылыстарды бағалап, білудің және тәсілі деген ұғымдарды білдіреді.

Ал, публицист болса осы творчестволық кәсіпте арқу болып отырған салаға әбден машықтанып жан-жақты зерттеп білуді және соны уақыттан қалмай не отбай дия сол күн талабына сай жауап беруші тұра.

Мәні, біт публицист пен публицистіканың арасында бір тұтағ екендігін алғарды. Екеуі де бір тілмен сөйлеп тұрған ғылым немесе ғалым.

«Біт публицистердің ұдайы істейтін істерімен шұғылданыуға - өз заманымыздың тарихын жаңаға тиісті және біздің күнделікті өміріміз жағдайымыз қолғалысына тиісті қатысушылар мен қабарман тұрғындарға нақ сол қолғалысы үстінде мұқияттықпен көңіл бередідей етіп жауап беріп, - жаңа заман қолғалысы ұдайы, күрес жүргізудің күш мұқиятымен өз жұмысымен, мұқиятымен және барынша бақыды көпжасалар беріп алғын күрескерлерін тастары мен қолдарын аманға күрес тастары алуға жұмысқорықпанды етіп жауап беріп» - деген талап қояды.

ӨШПЕСТЕЙ П ҚАДЫРҒАН ТҮЛГ А

ӘЛІХАН БӨКЕЙХАН ЖӘНЕ ӘДЕБИ МҮРАЛАРЫҢДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ІДЕЯ

Алғаш қабырғалары ақталып, олардың әдеби, ғылыми мұралары қалық өмірімізге айналған шөрек ғасырдан астам мерзімде ашытану бағытында көптеген зерттеу еңбектері жазылды. Бұл іс әлі жалғасып жатыр. Тілшілер қауымы да қалық тіл ғылымының бастауында тұрған Алашның, сондай-ақ, тілге қатысты еңбектер жазған Алаш арыстарының мұрасына арналған диссертациялық зерттеулер жүргізіп, ғылыми монографиялар мен мақалалар жарияланды. Қазақ тіл білімін, әдеби тілді дамытуға қосқан үлесі, ғылыми жаңалықтары зиятталды. Алайда, бұл оқытқандарымыздың арасында Әліхан өсімі атала бермейді. Осы кезеңде тарихи тұрғыдан мұрасы тарихшылар тұрғысынан көбірек зерттеліпті. Оның ұлттық баспасөзді дамыту жолындағы қалық еңбегі мен еңбекшілік еңбегі де ақталып әдебиетші, журналист мамандар тарапынан сөз болған. Ғылымның соңында қалған мұрасының басым бөлігі осы салаларға қатысты болғандықтан, солай болуы да орынды сияқты. Дегенмен, оның өмір жолын, қоғамдық-саяси қызметі мен сонына қалдырған мұрасын мұқият зерттесек, қабырғалары қалық тілінің дамуына да көп еңбек сіңіргеніне көз жеткізуге болады.

Өткен ғасыр басында-ақ Қазіңге Коммунистердің «Әліханның қазақ еліне сіңірген тарихи қызметі: әдеби тіл туына еңбегі болды», деп жазды. Біздің бір мәселеге деп қолымызға да Қ.Коммунистердің осы пікірі басты себеп болды. Неге? Өйткені, Қ.Коммунистердің – «Қазақша-орысша тілмен» (Мәскеу, 1923) тәртізді ғасыр басында жарық көрген еңбегі көптеген оқытқанды редакторы болған, «Грамматика казакского языка» (1927) сынды еуропалықтарға арналған оқу құралының және «Жүре-талықтарға арналған оқу құралы» (1-кітабы, Ташкент, 1928; 2-кітабы, Қызылорда, 1929) кітаптарының авторы, тіл мәселесіне арналған «Қызыр сөздер», «Жат тілді оқыту әдісі», «Мәтін қай тілге болу керек?», «Қазақша ай аттары», «Дұрыс па? Бұрыс па?» және басқа да бірқатар мақалалар жазған, тілдің жаңа заман біліміне алаш оқымыстысы. XX ғасыр басындағы қазақ тіл білімінің дамуына елеулі үлес қосқан, өсімі Алаштың әдеби атылуға тиіс делінін жүрген Алаш білімшісі. Алаштың бастап тіл мәселесін зерттеген замандастарының еңбектерімен жақсы таныс, өзі де солардың қатарында болған білімшілер мұндай пікірді қайдан-қай айта салғасы зият. Сондықтан сол кезеңде өмір сүріп, Алаш мұддесі үшін Әліхан Бөкейханмен қатар еңбек еткен білімші ғылымның пікірін ересіне мен беру қай жағдайда еңбегі керек пе өңісіз емес. Екіншесі: «Алаш өсімі Әліхан Бөкейхан қазақтың әдеби тілінің туына қалай еңбегі болды?» деген сұраққа жауап тілем керекті.

ӘЛІХАН БӨКЕЙХАН - ҚАЗАҚ ҰЛТЫНЫҢ КӨСЕМІ

Ә.Н.Бөкейханның көзге қазақ әдебиеті тарихында қалдырған біраң-бір өшпес ісі- ұлы, көпестер қалық, алғартушы Абай туралы жазған қалдырған еңбегі. Ұлт әдебиетінің өзі алдына жеке бір саласы-әдеби саланың іргесін қалап атып еңбегі және қазақ ұлы әдебиетінің төрелесіз үлгілерін жинақтап, өңдеп бастырған және зерттеуге қосқан үлесі де зор. Ауыл әдебиетінің «Құды Қарғаш-Балаң сөз», «Қара қышпақ Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» сынды үлгі үлгілерін өңдеп, бастырған, өзі замандастары Абай, Шығарым, Міржақып, Жүсіпбек сынды алаш-жауыншылардың шығармаларын әділ де өңір сән жазып, насихаттаған.

Әліхан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан-қазақтың 20-сыңшы ғасыр басында ішкіршілі ұлт мамандарының көзге болды. Ол қазақтың өмірдегі ғылымның өңірін қалыңды, қазақ қалымының тіл тарихы, әдебиеті, фольклоры, этнографиясы, Қазақ елдерінің экономикасы мен қалық шаруашылығы бойынша жүздеген ғылыми еңбегі мен зерттеудің авторы есебінде, грамм ғалым, дарынды публицист ретінде көң танылды және өмірінің соңғы сәтінде дейін ғалым болып қалды.

«Мен Кеңес өкіметін ақтарымамын, бірақ мойындадым!» Біра –«қалық жауы» деген нақтан-наққ айыптың көңі жақсына өсірілген адамның астық сөзі болатын. Кеңес өкіметі алдында ол өзі айыптымын деп мойындады да, өзі еңбегі жақсы ету жақсына өсірілген таныс білімші өзінің қалымын-жақсырады да. Ол тұрғын аты ғана- қалық бұзған қалық рухталдыратын, оның ағдарып кеткен ісі, оның артта қалдырған орыс мол көресі бой көтеріп келе жатқан жас ұрпақтың ұлттық сана-өзімін оңтар еді, ал ұлт танысқандығы мен мемлекеттілігі жолында қан-өсікі күреске толы өмір тәжірибесі- көпестер ұрпаққа үлгі-өңге.

Әліхан өзінің сан юрды ғылым және публицистік қызметін қоғамдық-саяси күресімен қарама-қатар атқаруға мұқабір болды. 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс төңкерісі кезінде ол ұлт мамандарының Ахмет Байтұрғанов, Жалғал Ақбаев, Міржақып Дулатов, Райымжан Мәресқұлы, Айдарман Тұрлыбайұлы сынды алдығы қатарлы өкілдері өз төңкерісіне тиястырып, бүтінгі күні «Алаш» деген атауымен белгілі ұлт-азаттық қозғалысының жаңа танымын бастады. Өзінің 1910 жылы Санкт-Петербургте «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстың формалары» жинағымен басылып шыққан «Қазақтар» («Қағалдар») атты әйгілі тарихи-

анықтамалық өтерінде Қыр баласы - атағасы екі бастығы бос тақылар тбыл «батысшылар» деп атыды «Тауу келешекте қырд, балым, екі сәтсіз партия ұйымдарымен қатар. Оларды бірі ұлттық-деп атауды ықтимал және қадақтардың өте мұсылмандармен біргеуі оның жанына болып табылады. Білімді батысшы бағыты осы сөздің екі мағынасында айтылды - екіге даламын басшылығын айналы түрде батыс мәдениетін жүзеге асыра отырып көреді».

Бүгінгі таңда батысшылар шықарып атырып кеткен қыметі «Аллаһ ұраны ұлтыңның қығалығы ретінде табыла, Әлімнің Бекетінің оның қызық, мәтін қызық, бас қызық, оның жанында деп бірауымдан мойындайды.

«Аллаһ» қығалығы мен оның қысық Әлімнің Бекетінің 1917 жылғы Аллаһ таңерінен дейін, өзіне отарлық патшалық сандарымен тұсында қыды қызық-қысық күрес жүргізген мәнінде батысқа бақылау болыды. 1917 жылғы таңерінен дейінгі және оған кейінгі кезде бір Әлімнің екі 7 рет тұрғынды, бірнеше таулықтан 4 және 8 айға дейін тұрғын отырып шығып, 3 рет оған алауды болды. Оның ішінде Самарда 1 жылды өткізе, Мәскеуде шым-шығым шымдар мен қызық-қысық күреске толы тұрғындық адыры 15 жылды ірі етті.

«Аллаһ» қығалығының басы-қасында жүріп, ол қызықпен жазыла партия жазу, тағыту мақсатында ұлттық тарихын панахты зерттеді, Аллаһ Орданың шым мұрагері болып табылатын, бір кезде қыды мемлекет болған Қыды қыдылығын біріктен, күш-құштығын айырылып, отарлық тұрғын объектісі де субъектісі себептері анықталды. Ол, сондай-ақ, XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясының отарлық сандарына екі ауымды қарулы қызықпен тұрғын Қыдылар мен отарлығын екі мәдениетке ала алмауының тарихи себептері де зерт салы зерттеді. 1903 жылғы Санкт-Петербургте Әлімнің екі авторымен біріктен жазған «Қыды өлкесінің тарихи тағыды және оның мәдени жетістіктері» атты тарихи мағына монографиясын жариялады. Бұл шығарысында ол Қыды қыдылығын тарих сандарымен шығуы, қыдықтың кейінгірек үш жүзге бөлініп Ресей империясымен одақ құрымы деп оның отарлық айналуы, адыр адында Сібір және Орынбор қазақтары туралы 1822-1824 жылдардағы екі ереженің күшпен қыдық институты жайылып, қыдықтың ұлттық мемлекеттігінен айырылып тарихын кейінгірек адыр-жыты сандардан берді. 1910 жылғы өзіне екі тағымал «Қыдылар» атты тарихи-этнографиялық өтерін жариялады.

Өзі тұрғындыларында Әлімнің түрлі тарихи жағдайлардың сандарына Ресей империясының отарлығына душар болған башқұрт, татар, қазақ, қырғыз, Қырым татарлары, көпай, атықшылар санды басы түрлі қыдыларының тарихын, тұрғын-қыдылығын де, көп қыдыды. Біртүрлілікпен мәдениет құрамы мен түрлі естеріне қарағанда, 1917-1920 жылдары Әлім мен Ресейдің екі түрлі-қызықпен қыдыларының қыдыларымен тауу болымында біріктен түркі-қызықпен екі Түркістан мемлекетін құру мүмкіндігін тағымалады. Сол кездегі құбылмалы санды адуалды оқыра отырып, адым адым қысық оны «Шығыс Ресей мұсылмандарының федерациясы» деп атауды ұсынды.

Ұлттық тарихын зерттей келе Әлімнің қыдығы басы да қысықпен бірнеше тұрғынды, оның ішінде тарихи және екі бастысы, санды қыдындығы етеді. Олардың біріншісі адым қыдықтың біріншісі, сондық сандарының түркістандығын айырылуының екі басты санды - бұрынғы қыды-қыдыларының Ресей империясы тарихында отарлық күшті төнген санды де екі бастығы адырлық ру-қыдылары біріктен адым. «Бұрынғымен ады, - деп жазды Түркі баласы (Әлімнің қыдыды және өзінің бірі - С.А.) 1913 жылғы «Қыды» газетінде «Қыды тарихын мақаласында - күш-құшты пінсі орнына жазымай, бірінші кезең бірі шұғылдан ұранды артықпен, істегенінің бәрі жәбір, адым болды; қығалығын бәрі қызық-қыдылық еді». Сол себепті де Әлімнің түркі халқы адында бұрынғы қыды-қыдыларының тағыды ұранды ретінде екі адымды санды, көп санды даламында өмір-еркін көшіп-қонып тұрғын көшпен, қығалығын санды-қыды, мәдениеті бәр қыды екі қыдылығын отарлыққа жеткі берген адымғы қыды-қыдыларының бәр қыды мен қыдылығын көшпен тағыды үшін бәр жауапкерлікті өзі мойында ады. «Хал баласының қыдылығы қыдымы бәр еді, - деп жазды Әлімнің 1914 жылғы жазған мақаласының бірінде, - тірі болып, қыдықы қыдықы қыдықы қыдықы» Әлімнің оның дей біртүрлі осы санды еділ болып қыды.

Өзінің тарихи зерттеулерімен сол қыдығы адым адым өзінің өзінің мағынды санды тұрғынды - қарулы күрес арқылы қыдыты орыс империясының отарлық сандарымен қыдыды, ұлттық мемлекетті қыдыны қыдытыу іс жүзінде де, теория тұрғысында да мүмкін еді. Қыдықы қыдықы өзі екі білу қыдыды да, оған сол толық ұлттық түркістандықы де қыды екі жеткістің қыдықы жәді, Аллаһ қыдылығын жеткістің қыдықы бойында, қыдықы тағымыда сай ұлттық мәдениет қыдықытыру және қыдықы қыдықыны еуропалық жеткісті жеткізіу болып табылады. «Қыдықықы шөйін қыдықы қыдықы болып жазымақ, - деп адым адым көресті «Қыдықы газетінің 1913 жылғы 3 санында тағы да сол Түркі баласы, - Осы ғасырдағы адым жеткізімі қыдықы екі адым, бетін түресе, өзінің қыдықылығын жеткізімі қыдықы, және өзінің тарихи қыдықы мәтінді қыдықы «Қыдықы мәдениеті» (Қыдықықы қыдықы) құрып, бір жағымен «Қыдықы қыдықы» (Қыдықықы қыдықы) тұрғытып, қыдықылығын сандарының.

Әлімнің Бекеті - жұртшылықтың қыдықы қыдықы. Оның қыдықылығын шығарымындағы ұлт тағыды мен болымының, оның тұрғындылығын адым. Ол сол жезде, сол бағыт-бағырда, сол тұрғын-мақсатта өзіне екі кезе жазған публицист. Ол екі бұны, екі тұрғындылығын жазуы тағы етеді, осы арқылы тұтастай ұлттық адым оны айта адымды дәрежеге көтерістің ірі тұрғы. Сондықтан бұлар оның қыдықының тұрғы

кез-келген туындыны оқырман мақалалармен қабылдайды. Өйткені оң қай жағдай жаса да барлығын деңгейінің қалыптасқан дәрежесімен, көркем шұрайлы тілмен жазады.

Публицистикасы тақырыбының ұлт қамын жеткен, ел болашағына алаңдаған ойларын көптеген мақалаларынан білеміз. Журналистік және жазушылық екі түрлі мамандық, екі ұдай қызмет болса да, несі бір көзқарастан – ұлттық идея, ұлттық санадан шыққан айнымаған.

Оның жылға жуық мерзім ішінде Ө.Бөкейхановтың шығармашылық жолы қызық бастасеңінде қалыптасқан, сол арқылы қалың оқырманға жете таныс болған.

Журналист кез-келген материалды – корреспонденциядан бастап ең ақыры өлеңге дейін жаза алуы керек. Ол әдеби деректерді, әсіресе, газеттік әдебиетті білуі қажет.

Ал Ө.Бөкейханов қаламынан туған көркем публицистикалық жанрдың қай-қайсысынан да публицистік жазу техникасын өңден көгертіп, тоссағаны, аз сөзге көп мағына, көп жайтты сыйдырып жіберетін шеберлік қыры оның шығармашылығын бағыттейді.

Қорыта айтқанда, Ө.Бөкейхановтың публицистикасының басты қасиеттері мынадай: біріншіден, қандай жанрда қалам тербесе де ұлттық идея, ұлттық рухты нысанаға алуы, екіншіден, публицистикасы тақырыбының проблемалығы және ондағы заман мен қоғамның ашы шығардығы.

Ө.Бөкейханов публицистикасы қызық бастасеңінің дамуына ғана емес, қоғам саясатының өрлеуіне де зор үлес қосты.

Елкімнің Әлешанға бар ма сөзі,
Демейді қандай қызық оны оң көзі.
Семей тұрсын, жеті облыс - бар қызықтан,

Талассыз жеке-дара тұр гөй өзі, – деп С.Торайғыров айтқандай, Әлешан арқашан да қызық жүрегінде жеке дара тұрға болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Алаш» қоғамысы. Алматы, 2008. Тарихи тұрғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы Тоғысбаев Б. Суайқона А. – Алматы. "Алматы кітап баспасы".

2. Қазақстанның қазіргі заман тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2-басылымы, өңделген. Жалпы редакциясын басқарған тарих ғылымының докторы, профессор Б. Ғ. Аяған. Алматы: Атамұра

3. "Егемен Қазақстан" газеті, 2015 жылғы 24 қараша

4. Қабдолов Э. Сөз өнері – Алматы: Қазақ университеті, 1992.

5. С. Өзбекұлы «Армыстары Алаштың» А., 1998 ж.

6. М. Қойгелдиев «Ө. Бөкейханов шығармалары» А., 1994 ж.

7. С. Өзбекұлы «Армыстары Алаштың» А., 1998 ж.

8. М. Қойгелдиев «Ө. Бөкейханов» А., 1994 ж.

9. К. Нұрпейісов «Алаш бөм Алашорда» А., 1995 ж.

10. Төлебаев «Алаш» партиясы // Егемен Қазақстан 2001 ж. 7 желтоқсан

Юсупов Рустамбек Юлдашевич
«Жылданбұзған» ЖББМ тарих пәні мұғалімі
Түркістан облысы, Талейби ауданы

ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ- ЗЕРТТЕУШІЛІК БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ

Орыс педагогы К.Д.Ушинский «Ескі бір сарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса сабақ тартымды, тиімді болары сөзсіз» десе, ҚР Білім туралы заңның 8 бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқитудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық, ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен.

Тарих пәнін оқытудағы негізгі мақсат әлемдік дамудағы адамзаттың ролін, ол жасаған бүкіләлемдік құндылықтардың қадірін білетін, Қазақстан дамуының тарихи тамырларын, қоғамдағы өрнын түсінетін белсенді азаматтарды қалыптастыру болып отыр. Осы міндеттерді орындауда оқытушылардың қызметі ерекше болмақ. Тарих пәнін оқыту, ұрпақтар бойына дарыту көп іденістерді, сан түрлі әдістемелік тәсілдерді қажет етеді. Жаңа заман оқытушысы жан – жақты, білімді, өз ісін өте жақсы білетін ұлттық идеологиямен сусындаған азамат болуға тиісті.

Оқытушының педагогикалық шеберлігінің негізгі өлшемдерінің бірі – оқушының өзіндік танымдық жұмысын ұйымдастыру, ал екіншісі оқушыны өздігінен оқып, ой - өрісін тереңдетуге баулу, ғылыми іденіске жетелеу.

Егер әрбір оқушы сабақта белсенді ой әрекетіне қосылса, күші жететін қиыншылықтарды жеңу қажеттілігі алдында тұрса, қорытынды мен жазғылау жасауға, әр түрлі сұрақтарға жауаптарды өздігінен табуға ұмтылса, танымдық белсенділігін және дербестігін қалыптастыру мүмкін болады. Оқушылар белсенділігінің осындай сипатын көрсететін қажетті шарт - дербестік таным әрекеті. Ол ұзақ уақыт ішінде оқушылардың әр түрлі өзіндік жұмыстарын орындаумен көбірек байланысты болды. Бұл әрқилы өзіндік жұмыстарды өткізудің мазмұнын және әдістемесін оқу материалын меңгерудің әр түрлі кезеңінде, әр түрлі дидактикалық мақсатқа қол жеткізуге байланысты әтпелеуді талап етті.

Танымдық белсенділікті қалыптастыру көрсеткіштеріне интеллектуалдық, эмоционалдық, жігерлілік, іс - әрекетке оқушылардың белсене қатысуы жатады.

Жаңашыл педагогтар оқушыны дамытып қана қоймайды, сонымен қатар өзінің де жеке қасиеттерін жаңаша тұрғыдан ашуына мүмкіндік алады. Оны «жаңа технологиялардың» көмегі арқылы жүзеге асырады.

Технология – оқушы мен ұстазға бірдей қолайлы жағдай тудырушы, оқу процесін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан - жақты ойластырылған үлгісі.

Технологиялық оқыту - өзара белсенді оқыту. Өзара белсенді режимдегі жұмыста ақпараттар ағыны оқушыға не топқа жетіп, оқушылардың жан – жүйесінде жасырын жатқан ақыл – ой қысметін белсендіреді. Ақпарат бұл жағдайда екі бағытта: мұғалімнен – оқушыға, оқушыдан мұғалімге қарай жүріп, оқушыны өзі үшін білім алушы, өзін білімдендіруші, яғни, субъект жағдайына қояды.

Бұған мысал ретінде В.Ф.Шаталовтың тірек – сызбалар арқылы оқыту әдісін айтар едім. Бұл әдістеме көбінесе оқушылардың тарихи мәліметтерді тез ұғып, есте сақтауға және уақыт үнемдеуде де көп көмек беруші құрал болып табылады. Яғни, қолемді, ауқымды тақырыптардың мазмұнын нақты, айқын, жүйелі тірек – сызба арқылы игеріп, оқушы қажет мәліметті қысқартылған түрде меңгеріп, есте сақтауға мүмкіндік алады.

Жаңа технологияны меңгеруде оқытушының жан – жақты білімі қажет. Қазіргі оқытушы:

- ☒ педагогикалық үрдісте жүйелі жұмыс жүргізе алатын;
- ☒ педагогикалық өзгерістерге тез төселетін;
- ☒ жаңаша ойлау жүйесін меңгере алатын;
- ☒ оқушылармен ортақ тіл табысатын;
- ☒ білімді, іскер, шебер болу керек.

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері - өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан – жақты дамыту. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы - өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

Қазіргі оқушы:

- ☒ дүниетаным қабілеті жоғары;
- ☒ дарынды, өнерпаз;

- ☒ ізденімшіл, талапты;
- ☒ өз алдына мақсат қою білу керек.

Оқытушы оқушыларға сабақ үстінде өзінің шығармашылықпен оқу іс- әрекетін ұйымдастыра білу қажет және оқытудың «белсенді» әдісін қолдана отырып меңгерілу үрдісіне бақылау жасау, ерекше қарым – қатынасты ұйымдастыра отырып, көптеген әдістемелік амалдарды қолдана отырып жүзеге асыру қажет. Білім беру технологияларын енгізу жолдары:

- ☒ оқушылардың білім – білік дағдысын қалыптастыру;
- ☒ ақыл – ойын дамыту.

Оған білім, білік, дағды жатады.

Білім - қоршаған ортада практикалық тұрғыда нақты байқалып, оның мұнда нақты бейнеленуі.

Білік - білім негізінде белгілі қызметті тиімді атқарудағы жеке бастың қабілеті.

Дағды – бақылаусыз қандай да бір істерді өзіңінен орындау қабілеті.

Осы іс - әрекеттерді оқушының бойынан тауып, дамыту үшін қазіргі уақыттағы жаңашыл әдіс – тәсілдерді тақырыптың мазмұнына, құрылымына сай түрлендіріп, оқушының жан – жақты дамуы үшін өзінің орындайтын тапсырмаларды ұйымдастырып, ағымға, өзгеріске бейім тұлғаны қалыптастыруда еңбек студеміз.

Зерттеу әдісі шығармашылық жұмыс тәжірибесін жақсы үйрену үшін қолданылады. Зерттеу ұғымы жапайталаған білімдерді жетілдіре отырып, белгіленген мақсаттар мен міндеттерге жету барысында заңдылықтарды қалыптастырады, салыстырмалы талдаулар жүргізуді және ғылыми негізделген ұсыныстар беруді қамтиды. Зерттеу әдісі арқылы оқушы білімін қолданып, ғылыми таным әдістерімен жұмыс істеп үйреніп, жаңа мәселелерді шешу тәжірибесін жинақтайды. Проблемалық оқыту кезінде оқытушы ізденіс жұмыстарын ұйымдастырады, оның барысында оқушылар жаңа білім, іскерліктерді меңгеріп, қалты қабілетін, зерттеу белсенділігін дамытады, шығармашылыққа үйренеді, оқу мен оқыту сипаты өзгереді. Оқушылар шағын зерттеу мен шығармашылық – тәжірибелік жұмыстармен айналысады. «Зерттеу» арқылы жаңа білімдер – факті, заңдылықтар, ұғымдар, принциптер, теориялар, ережелер, алгоритмдер қалыптасады.

Оқушылардың тарихи ой - өрісін дамыту үшін мен тарих сабағында бірнеше әдіс – тәсілдерді пайдаланамын: проблемалық тапсырмалар, пікірталас, шығармашылық тапсырмалар, көскім карталар, атаас тапсырмалары, тарихи өлеңдер, тарихи құжаттарды, кестелерді талдау.

Сабақтың әр кезеңінде проблемалық тапсырмаларды қоюға болады, ол сабақтың мақсатына байланысты. Проблемалық оқытудың ерекшелігі – мұнда оқытушы білімді дайын түрде баяндап бермейді, оқушылардың алдына проблемалық міндет қояды. Проблемалық жағдай – субъектіден жаңа білімді, іс - әрекеттің жаңа тәсілдерін іздестіруді талап етеді. Оны оқыту процесінің кез – келген кезеңдерінде (түсіндіру, бекіту және бақылау) құруға болады. Қазақстан тарихы пәнінен «Патша өкіметінің отаршалдық саясаты және 1867-1868 жж реформалар» тақырыбын оқып- үйрену барысында мынадай проблемалық тапсырманы қоямын. Сабақтың бұл кезеңі «Ғылыми ізденіске жол ашық» деп аталады. Оқушыларды үш топқа бөліп, I топ оқушыларына, саясаткерлер «XIX ғасырдың II жартысындағы жүргізілген реформалардың» жағымды, жағымсыз жақтарын көрсету тапсырылады, II топ оқушылары социологтар «XIX ғасырдың II жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік дамуы» тақырыбының, III топ оқушылары экономист мамандар «XIX ғасырдың II жартысындағы Қазақстанның экономикалық даму деңгейін» оң және теріс жақтарын анықтайды. Бұл әдіс түрі өз нәтижелерін беріп, оқушылардың дәлелдеу, пікір алмасу білу, салыстыру, қорытынды жасау, өз ойларын жеткізе біліп, көзқарастарында тұру сияқты қабілеттерді қалыптастырады.

Сын тұрғысынан ойлау жобасының әдіс – тәсілдері оқушыларды тынымсыз ізденімпаздыққа баулиды. Мақсаты – оқушыларға кез келген мазмұнға сын тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйрету. Бұл әдіс «қызығушылықты ояту», «мағынаны тану», «рефлексия» сияқты 3 деңгейден тұрады. Сабақ барысын ұйымдастыруда үнемі негізге алатын тиімді технологияның бірі.

Ойын әдістерін қолдану дәстүрлі сабақтар мен жаңа технология әдістерімен сабақ жүргізуде өз тиесілі орнын алады. Тарих сабағында жиі қолданылатын ойын түрлері ретінде тапсырма ойындарды, картографиялық ойындарды, хронологиялық іскерліктерін қалыптастыратын ойындарды атауға болады. Осылардың ішіндегі хронологиялық ойын түрлерін алатын болсақ, мысалы, оқиганың датасын анықтау немесе датасы бойынша оқиғаны анықтау, ұсынған даталардан өзіне қажетін таңдау, оқиға мен датаны сәйкестендіру, хронологиялық реттілігін анықтау, оқиғаның дамуының кезеңдерін анықтау, кезеңдерге бөлудің критерийлерін негіздеу. Тарих пәнінен қорытынды қайталау сабақтарында қазіргі таңда теледидарда беріліп жүрген «XXI ғасыр көшбасшысы», «Алтын қақпан», «Жұлдызды сәт» сияқты оқушыларға таныс ойындарды өткізуге болады.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОҚУ-АҒАРТУ МИНИСТРЛІГІ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC METHODOLOGICAL JOURNAL

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК

2025 ЖЫЛ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІС

№79(2)

наурыз

- туралы жаңы жаңа. Командалардың ішкіне кіретін жандарту үшін қандай факторларды қолдану керектігін түсініктемесі беріл.
4. **Oliver, P.** *Basketball on Paper: Rules and Tools for Performance Analysis*. Rowman Books, 2004. Бұл кітап баскетболдағы статистикалық көрсеткіштерді талдау және қолдану әдістері туралы түсінік береді. Жоба барысында баскетбол командаларының көрсеткіштерін талдау үшін қолданылатын.
 5. **Kubiak, J., Oliver, P., Felton, K., & Rosenbaum, B. T.** *A Working Point for Analyzing Basketball Statistics*. *Journal of Quantitative Analysis in Sports*, 2007. Баскетбол статистикасы бойынша мақаланы талдау. Командалар және жеке ойыншылардың көрсеткіштерін талдау әдістері туралы түсінік береді.
 6. **Xinton, P. P.** *Статистика. Теория және практика*. Астана: Қазақ Университеті, 2016. Статистика негіздері туралы кең мағлұмат береді. Статистикалық әдістерді спорттық көрсеткіштерге қолдану арқылы командалардың қанжықтарын білудің үшін пайдаланылған.
 7. **Weinberg, R. S., & Gould, D.** *Foundations of Sport and Exercise Psychology*. Human Kinetics, 2019. Бұл кітапта спорттық психология және командалардың жетілдірілуіне әсер ететін факторлар туралы айтылады. Спорттық көрсеткіштерді түсінуге және оларды талдауға маңызды пайдаланылған.
 8. **Lindsey, G. W.** *Analyzing Sports Statistics: For Better Performance and Insight*. *Journal of Sports Analytics*, 2018. Спорттық статистикаға талдау жүргізу әдістерін қысқартып мақала. Ойын нәтижелерін бекіту және психологиялық көрсеткіштерді қолдану бойынша маңызды ресурстар болды.
 9. **Franks, I. M., & Hughes, M.** *Nominal Analysis of Sport: Systems for Better Coaching and Performance in Sport*. Routledge, 2016. Жаттықтырушыларға және ойыншылардың ойындарын бақылауға бағытталған спорттық көрсеткіштерді талдау әдістерін түсіндіреді.
 10. **Сергеев, В. П.** *Спортпенгілі математикалық статистика*. Астана: Нұр-Пресс, 2020. Спорттық мақалаларды әдістер мен статистикалық деректерді қолдану туралы түсінік береді. Командалардың ойындарын білудің үшін маңызды пайдаланылған.

Түркістан облысы, Төле би ауданы
«Жыландыған жалпы білім беретін мектеп» КММ
Тарих пәні мұғалімі
Юсупов Рустамбек Юлдашевич

Тарих батырлар жыры

«Қазақстан тарихын Ясауи таныту ішкімен сабақтастыра оқыту» атты қолданбалы курс бағдарламасы Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін оқу орындарының 6–11 сынып оқушылары арасында өтетін дәстүрлі «Ясауитану» Халықаралық байланыстың ережесіне сәйкес әзірленді.

Ясауидің рухани мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы манайымы жойылмайтын рухани қазынасы. Ясауиді таны, танымақтау, оқыту қоғамдық ой-санаша тың серпіндер туғызып, мақсаткерлікке жұмылдырады. Заман талабына орай ғұлама Ясауиді жаңа қырынан таныға байламдар жасауға мақсаттық. Әрбір қоғам өзінің пазу барысында зиялы қабраткерлерінің педагогикалық әкел-ойын, талым-тәрбиелік тәжірибесін зерделеп, заман талаптарына сай жетілдіріп пайдаланып отыраған. Қазіргі ғылым дәстүрлі педагогиканың бастауы деп санаған ортағасырлық ұлы ғұлама ғалым ойшылдар – Қорқыт ата, Әл-Фараби, А.Ясауи, М.Қашқары, Ж.Баласағұн, М.Х.Дулати т.б. тарихи мұраларындағы педагогикалық ой-пікірлері ұлттық талым-тәрбиенің маңғынан көнейтін, көлеміек жас оскелең ұрпақтарды елжандылыққа, патриоттық рухқа тәрбиелеуде тірек болуда. Ортағасырлық ғұламалардың талым-тәрбиелік пәскелермен сусындаған Н.Алтынсарин, Ш.Уалиханов, А.Құнанбаев сынды демократ, педагог, ағартушылар өзінің философиялық ойларымен қазақ халқының талым-тәрбиелік құндылықтарының жаңа деңгейге көтерілуіне маңызды жасағанын білеміз. Түрлі дүниесінде бүкіл рухани адамгершілік, талым-тәрбиелік ой-пікірлерімен аса көрнекті ғұлама, ақын, сопылық мектеп әдебиеті жанының мергені ірге тасын

Ғылыми ізденіс

Өзектілігі:

Ясауи ілімі - дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам өркениеті арасындағы үйлесімдікті қамтамасыз еткен сара жол. Рухани тәрбиені дінсіз елестету мүмкін емес. Әсіресе өмірлік ұстанымдары қалыптаспаған, толқымалы, ауытқымалы психологиялық кезеңдегі жас буын үшін діни-рухани тәрбиенің маңызы өлшеусіз. Ясауи ілімінде шыншылдық пен әділдік үшін ғұмыр кешу халыққа қызмет етумен байланыстырылады.

Ерекшелігі:

Көрнекті ғұлама ғалымның танымдық мәні орасан зор рухани - адамгершілік туындыларын баға жетпес құнды мұра ретінде туған жерге, тілге, Отанға деген сүйіспеншілік, ұлттық салт-дәстүрді, әдет-ғұрып пен наным-сенімді құрметтеу, ананы қастерлеу, қыз баланы құрметтеу, адамдарды сүйю, ғылымды ардақтау, ас пен іске құрметпен қарау сияқты тәлім-тәрбие тақырыбына жазған хикметтеріндегі ойлары мен көзқарастарын жас ұрпақты тәрбиелеу ісіне пайдаланудың маңызы өте ерекше.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
ЖУРНАЛ АСТАНА ҚАЛАСЫНДА МӘДЕННЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІНДЕ ТІРКЕЛГЕН

№15048-Ж КУӘЛІГІ БЕРІЛГЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БОЛЫП САНАЛАДЫ

Республикалық педагогикалық ғылыми басылым
"ӨРЛЕУ"

ҚҰРМЕТ ГРАМОТАСЫ

Юсупов Рустамбек Юлдашевич

"Ғылыми ізденіс"

№79(2) наурыз 2025 жылы жарық көрді

Бас редактор: Усепбаева Г.М

№088

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

ЖУРНАЛ АСТАНА ҚАЛАСЫНДА МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІНДЕ ТІРКЕЛГЕН

№15048-Ж КУӘЛІГІ БЕРІЛГЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БОЛЫП САНАЛАДЫ

Республикалық педагогикалық ғылыми басылым

"ӨРЛЕУ"

СЕРТИФИКАТ

Юсупов Рустамбек Юлдашевич

"Ғылыми ізденіс"

№79(2) наурыз 2025 жылы жарық көрді

10.03.2025
Берілген күні

№088

Бас редактор Усипбаева F.M.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
ЖУРНАЛ АСТАНА ҚАЛАСЫНДА МӘДЕННЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІНДЕ
ТІРКЕЛГЕН

№15048 -Ж КУӘЛІГІ БЕРІЛГЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БОЛЫП САНАЛАДЫ

Республикалық педагогикалық ғылыми басылым
"ӨРЛЕУ"

ДИПЛОМ

Юсупов Рустамбек Юлдашевич

"Ғылыми ізденіс"

№79(2) наурыз 2025 жылы жарық көрді

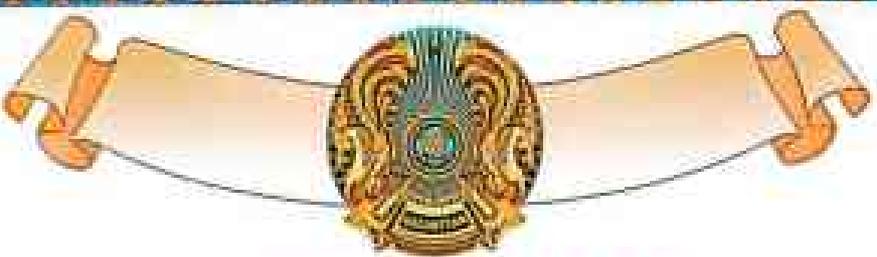

10.03.2025

Берілген күні

№088

Бас редактор Усипбаева Г.М.

АЛҒЫС ХАТ БЛАГОДАРНОСТЬ

Заман талабына сай оқытудың
креативті әдістерін қолдануда
шеберлік танытып, озық тәжірибесімен
бөлісіп, дербес педагогикалық
әрекетінде ізденімпаздық пен тапқырлық
танытып, білім берудің жаңа бағыттарын
айқындауға қосқан үлесі үшін

Юсупов Рустамбек Юлдашевичке

шынайы алғысымызды білдіреміз!

«Педагогикалық шеберлік»
журналының бас редакторы

Б.Күмісбет

Тіркеу №А0989/2025

8&S

ГРАМОТА

"БІЛІМ ШЕНЫ-ГЫЛЫМ СЫРЫ"
Республикалық ғылым-тану және педагогикалық журнал
Тіркеу нөмірі №15454-к (01.07.2015)
ISSN 978-601-373-014-1

**ОҚУ МЕН ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІН ДАМУДА
КРЕАТИВТІЛІК ТАНЫТА ОТЫРЫП БУҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ
ҚҰРАЛДАРЫНДА ОЗЫҚ ІС-ТӘЖІРИБЕ ҮЛГІСІН ЖАРИЯЛАП,
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІН ЖОҒАРЫ ДЕҢГЕЙДЕ
ТАНЫТҚАНЫ ҮШІН**

**Түркістан облысы, Төле би ауданы
"Жыланбұзған жалпы орта білім беретін мектебі"
коммуналдық мемлекеттік мекемесі**

**ТАРИХ ПӘНІ МҰҒАЛІМІ
ЮСУПОВ РУСТАМ**

МАРАПАТТАЛАДЫ

Бас редактор

Б.А.Есен

WWW.BILIM-SHENI.KZ

ТІРКЕУ № 4761

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ, 2024

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМДІ
ҚОЛДАУ ОРТАЛЫҒЫ

DIPLOM І ОРЫН

Халықаралық ғылым мен білімді қолдау орталығының ұйымдастыруымен Алматы қаласында «Жас ғалым - 2023» атты Республикалық мектеп оқушылары арасында өткен ғылыми жоба байқауына қатысып, ерекше шығармашылық дарынымен көзге түскені үшін

Хажматова Самира Сухрабқызы

марапатталады

Жетекшісі

Юсупов Рустамбек Юлдашевич

Халықаралық ғылым мен білімді
қолдау орталығының директоры

Н.А. Жолтаева

Алматы-2023 жс

тіркеу № 049/02

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМДІ
ҚОЛДАУ ОРТАЛЫҒЫ

АЛҒЫС ХАТ

Құрметті Юсупов Рустамбек Юлдашевич !

Халықаралық ғылым мен білімді қолдау орталығының ұйымдастыруымен Алматы қаласында «Жас ғалым - 2023» атты Республикалық мектеп оқушылары арасында өткен ғылыми жоба байқауына өз оқушыларын белсенді қатыстырып, білім саласының дамуына қосқан үлесіңіз үшін алғыс білдіреміз !

Халықаралық ғылым мен білімді
қолдау орталығының директоры

Н.А. Жолтаева

Алматы 2023 жс

тіркеу № 050/0 5